

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ АНАЛІЗ ЯК СРОДАК ВЫЗНАЧЭННЯ ЎТВАРАЛЬНАЙ АСНОВЫ НАЗВАЎ ЖЫХАРОЎ

Назвы жыхароў складаюць неад’емную частку словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы. Станаўленне іх – сведчанне далейшага ўзбагачэння яе лексічных сродкаў, развіццё якіх адпавядае агульным заканамернасцям развіцця словаўтваральнай сістэмы.

У апошняе дзесяцігоддзе ў айчынай лінгвістыцы з’явіліся работы, у якіх апісваюцца структура-семантычныя і дэрывацыйныя асаблівасці асабовых адтапанімічных намінацый, іх словаўтваральныя тыпы і мадэлі. Аналіз такіх работ сведчыць аб розным тэарэтычным і практычным падыходзе да апісання словаўтваральнай сістэмы адтапанімічных асабовых намінацый. Апошняе асабліва датычыць тэорыі і практыкі вызначэння ўтваральнай асновы і ўтваральных афіксаў, а таксама марфалагічных з’яў у вытворных канкрэтнага лексіка-семантычнага разраду.

Адно даследчыкі лічаць, што ўтваральнай асновай для назваў жыхароў з суфіксам -ЕЦ/-АЦ з’яўляецца аснова аднакаранёвага прыметніка, другія – выдзяляюць аснову тапоніма, якая ўтварае адпаведную асабовую назву. Другі пункт гледжання, будучы традыцыйным, знайшоў адлюстраванне ва ўсёй айчынай літаратуры, а таксама ў работах польскіх, чэшскіх і балгарскіх вучоных. Упершыню ён выказаны М. В. Ламаносавым у раздзеле “Аб паходжанні прыналежных, айчынных і бацькоўскіх імёнаў, а таксама жаночых ад мужчынскіх” у яго “Расійскай граматыцы”: “Отечественные, или родину значащие, имена по большей части кочатся на – ЕЦЬ, а особенно тех, которые на ВЬ кончатся и с притяжательными сродны: Ростовь, Ростовець; Михайловь, Михайловець; Серпуховь, Серпуховець, также Ярославль, Ярославецъ; Звенигородь, Звенигородецъ; Кашинь, Кашинецъ” (1, с. 470).

Гэтага ж пункту гледжання прытрымліваюцца ў сучасным мовазнаўстве многія лінгвісты. Так, В. П. Даніленка, даследуючы складаная ўзаемаадносіны словаўтваральных тыпаў з суфіксамі -ЕЦ, -ОВЕЦ, -АНИН, пры дапамозе якіх утвараюцца імёны назоўнікаў, якія абазначаюць асоб па месцы жыхарства, канстатуе, што на працягу XIX ст. і асабліва ў мове нашага часу з’явілася вялікая патрэба ў словах дадзенага тыпу ад асноў геаграфічных назваў пры дапамозе суфікса -ец і яго варыянтаў. У якасці прыкладаў прыведзены словы сучаснага словаўтварэння: гватемальцы – Гватемала, оленегорцы – Оленегорск, салаватцы – Салават (2, с. 84–85).

З. А. Паціха, гаворачы аб сістэме суфіксаў асобы, адзначае, што назвы жыхароў па мясцовасці, нацыянальнасці, грамадскай дзейнасці, арганізацыйных і інш. Утвараюцца ад асноў імёнаў назоўнікаў пры дапамозе суфікса -ец і яго вытворных -авец, -евец, -овец, -лец, -анец, -янец, -инец, -ьянец, -инец; волгоградец – Волгоград, ленинградец – Ленинград, новгородец – Новгород, кавказец – Кавказ, кубанец – Кубань, партиец, комсомолец, ленинец (3, с. 183–184).

Г. І. Пятровічавы, Г. І. Постнава лічаць, што імёны асоб на -ец і адносныя прыметнікі на -скі ўтварыліся не адно ад другога, а абедзве назвы ад адной і той жа ўтваральнай асновы – тапоніма – і знаходзяцца ў раўнапраўнаўтваральных адносінах (4, с. 30–44).

А. В. Супяранская, аналізуючы разрады слоў, утвораных ад розных тыпаў уласных імёнаў, у прыватнасці, ад імёнаў назоўнікаў са значэннем ‘жыхар пэўнай мясцовасці’, разглядае іх як аднакаранёвыя, утвораныя ад геаграфічных назваў пры дапамозе суфікса -ец : ивановец – Иванов, харьковец – Харьков, ростовец – Ростов і г. д. Пры гэтым яна ўказвае на існуючыя цесныя структурныя і семантычныя сувязі паміж назвамі жыхароў і назвамі населеных пунктаў.

У сучасных усходнеславянскіх мовах, – гаворыць А. Д. Звераў, – назвы жыхароў утвараюцца ад тапонімаў і матывуюцца тапонімамі. Гэтаму не перашкаджае ні супадзенне асноў імёнаў з асновамі прыметнікаў у выпадку іх ускладнення інтэрфіксамі, ні магчымасцю суб’стымаванага ўжывання адтапанімічных прыметнікаў, ні абмежавання словаўтваральных магчымасці імёнаў асоб (6, с. 72–84).

Побач з традыцыйным атрымаў пашырэнне другі пункт гледжання на характар утваральнай асновы катаяконімаў. Некаторыя даследчыкі лічаць, што назвы жыхароў на -ец утвараюцца не ад тапонімаў, а ад прыметнікаў на -ск, якія ўтвораны ад гэтых назваў. Упершыню гэтую думку выказаў А. А. Дяменцьеў (7, с. 35–41). Свае вывады ён грунтуе на аналізе дэрывацыйных асаблівасцей слоў тыпу пензенец і американец, норвежец і голландец, новгородец і ленинградец, паказваючы, што па сваіх марфалагічных і дэрывацыйных асаблівасцях іх неабходна суадносіць з асновамі прыметнікаў на -ск: Америка – американ – /-ски/ – американ – -ец – амерыканец і Америк/а/ – -анец – амерыканец.

Такога падыходу апісання структуры адтапанімічных вытворных прытрымліваюцца і іншыя даследчыкі (М. П. Лукашук, Л. В. Жураўская, Н. Я. Анішчанка) (16, с. 103–61).

Асобныя лінгвісты ўказваюць на двайную матываванасць імёнаў асоб на -ец. У прыватнасці, Е. А. Левашоў гаворыць аб такой суадноснасці намінацый жыхароў, што прыводзіць да неабходнасці ў адной і той жа намінацыі ўстанаўліваць адначасова дзве ўтваральныя асновы – семантычную (аснову тапоніма) і структурную (аснову адтапанімічнага прыметніка на –ск). Найменш асоб па месцы жыхарства, на думку Е. А. Левашова звязаны з географічнымі назвамі не прама, а апасродкавана – праз катэгорыю адносных прыметнікаў на -ск (8, с. 291).

Расшчапленне ўтваральнай асновы на семантычную і структурную, па выказванню Е. А. Земскай, адбываецца толькі тады, “калі: 1) семантычна ўтваральная аснова не можа спалучацца з афіксам, які фарміруе вытворнае слова (‘брикет -ние’ – немагчыма, маем брикет – ирование), 2) у мове адсутнічае традыцыя ўтварання вытворных ад асноў дадзенага тыпу, 3) утварэнне вытворных ад дадзенай асновы ўскладняецца ў сілу якіх-небудзь спецыфічных асаблівасцей дадзенага слова (напрыклад, аманімічнымі супадзеннямі паміж утваральнымі ад дадзенага слова і ад іншых слоў)” (9, с. 110).

У. А. Гарпініч пры супастаўляльным аналізе вытворных ва ўкраінскай, рускай і беларускай мовах разглядае вывучэнне ўнутранага механізма ўтварэння новага слова. Разам з тым ён не ўказвае на тое, якія назвы асоб па месцы жыхарства ўтвараюцца ад асноў тапонімаў, а якія – ад асноў аднакаранёвых з імі прыметнікаў (10, с. 46).

Як адтапанімічныя ўтварэнні ў сучаснай беларускай мове разглядаюць назвы асоб мужчынскага полу па месцы жыхарства У. В. Анічэнка, В. А. Гуліцкая, М. А. Дарошка, У. Ц. Піскун, і інш. (10, 12–14, 16).

Аналагічная думка адносна ўтваральнай асновы назваў жыхароў адлюстравана і ў многіх вучэбных дапаможніках па сучасных рускай і беларускай мовах.

Аналіз літаратуры па словаўтварэнні, сведчыць, што большасць даследчыкаў пры вызначэнні ўтваральнай асновы назваў асоб прызнаюць аднакаранёвую з ёй аснову тапоніма. Такога погляду прытрымліваемся і мы, асновай для гэтага з’яўляецца той факт, што кожная ўтваральная асабовая намінацыя стуртурна і семантычна суадносіцца з асновай тапоніма; параўн.: туравец – той, хто жыве ў горадзе Тураве, пастаянны жыхар Турава або толькі яго ўражэнец. Зыходзячы з гэтага, такія асабовыя намінацыі намі разглядаюцца як адтапанімічныя ўтварэнні. Сярод назваў асоб па месцы жыхарства на Гомельшчыне шырока распаўсюджанымі з’яўляюцца імёны назоўнікаў, якія найбольш дакладна выражаюць словаўтваральныя і семантычныя сувязі з адпаведнымі географічнымі назвамі. Выяўлены таксама і варыянтныя назвы жыхароў аднаго і таго ж населенага пункта, якія ўтвораны суфіксальнымі спосабам: буйнавец і буйнаўчук – в. Буйнавічы, пухавец і пухаўчанін – в. Пухавічы, кармянец і кармянюк – в. Карма. Такія ж прыклады фіксуе і «Словарь названий жителей СССР», у якім адзначаны такія назвы жыхароў, як гамяльчане, гамяльчанін, гамяльчанка, гамяльчанцы, гомелец, гомелец – г. Гомель. (17, с. 616). Вытворныя назвы асоб мужчынскага полу тыпу буйнавец і буйнаўчук, гомелец і гамяльчук, гамяльчанін ўтварэнні пры непасрэдным далучэнні суфіксаў -ец, -чук, -чанін, -юк і інш. да асноў тапонімаў. Такія назвы з’яўляюцца традыцыйнымі і без

цяжкасцей ўтвараюцца і функцыянуюць у народным асяроддзі. Другаснасць мужчынскіх асабовых намінацый у адносінах да аднакаранёвых тапонімаў пацвярджаецца яшчэ і тым, што калі магчымы суадносны тыпу асаўчук – в. Осаў, крынічанін – п. Крынічны, жыткаўчанін – г. Жыткавічы, то няма асновы супярэчыць супраць суадносінаў тыпу асавец – в. Осаў, крынічанец – п. Крынічны, жыткавец – г. Жыткавічы. Такія намінацыі бытуюць амаль ва ўсіх раёнах Гомельшчыны і характэрны для рознаўзроўневага складу жыхароў. У сувязі з гэтым нельга пагадзіцца з думкай, што ўтваральнымі для назваў жыхароў з іншымі суфіксамі прызнаецца аснова тапоніма, а для імёнаў, асоб на -ец – толькі аснова прыметніка на -ск. Паняцце семантычнай суадноснасці вытворнай асновы з утваральнай раскрываецца пры дапамозе агульных назваў месца – тапоніма, а не прыметніка: вусавец, вусач, вусаўчук – ‘жыхар в. Вусаў’, лагвашчанец, лагвашчанін – ‘жыхар в. Лагвашчы’, капцюк, капцялюк, капцялючанін, капцявец – ‘жыхар в. Капцэвічы’. Таму, калі ўтваральнай для назваў жыхароў з іншымі суфіксамі прызнаецца аснова тапоніма, то магчыма, не зусім правамерна гаварыць аб няздольнасці тапонімаў быць ўтваральнымі для імёнаў на -ец. Больш таго, ад некаторых назваў населеных пунктаў не зафіксаваны адносныя прыметнікі на -ск: багданавец – в. Багданавічы, берастаўчанін – в. Бераставец, бяравянін – в. Бяравяны, бусел – в. Буселеўка, што яшчэ раз пацвярджае дэрывацыйную другаснасць мужчынскіх асабовых намінацый у адносінах да аднакаранёвых з імі тапонімамі.

Такім чынам, праведзены аналіз назваў асоб адносна месца жыхарства дазваляе заключыць, што станаўленне і развіццё адтапанімічных вытворных у сучаснай беларускай мове неразрыўна звязана з агульным працэсам развіцця яго лексіка-семантычнай і словаўтваральнай сістэм.

Асноўнымі крыніцамі пап’яўнення адтапанімічных намінацый асоб мужчынскага полу з’яўляюцца перайменаванні быўшых або ўтварэнне новых населеных пунктаў, напрыклад: перамогавец і шалуховец – в. Перамога /да 1937 г. Шалухоўка/, светлагорац і шацілавец – г. Светлагорск /да 1960 г. Шацілкі/, баравічанец, баравічанін і гразлівец – в. Баравічы /да 1964 г. Гразліва/, крынічанец, крынічанін – п. Крынічны /утварыўся 2 кастрычніка 1975 г. у Крынічанскім с/с Мазырскага раёна/.

Утварэнне катэйконімаў мужчынскага полу адбываецца пераважна суфіксальным спосабам. Суфіксы мадыфікуюць агульнае словаўтваральнае значэнне тапонімаў і ўказваюць на пэўнае месца жыхарства таго або іншага жыхара населенага пункта, напрыклад: малішавец – в. Малішаў, перадавічанін – п. Перадавік, марохаравец – в. Марохарава, рагачовец – в. Рагачоў. Дэрывацыйныя суфіксы могуць далучацца: а) да поўнай тапанімічнай асновы: гелінец – в. Гелін, радуцінец – п. Радудзін, туравец – г. Тураў, брынёвец і брынявец – в. Брынёў;

б) да ўсечанай утваральнай асновы ў форме множнага або адзіночнага ліку мужчынскага, жаночага і ніякага роду: валавец – в. Валаўск, сінец – в. Сінск, муціжарац – в. Муціжар; бярозавец – в. Бярозаўка, давыдавец – в. Давыдаўка, тварычавец – в. Тварычаўка; радзеевец – в. Радзеева, някрасавец – в. Някрасава, салаўёвец – в. Салаўёва; кнышэвец – в. Кнышэвічы, багрымавец – в. Багрымавічы, напасёлца – в. Навасёлкі і г. д.

Аналіз фактычнага матэрыялу сведчыць, што адзіным, найбольш прыватным у дэрывацыйнай сістэме беларускай мовы спосабам, з дапамогай якога вызначаецца ўтваральная

аснова вытворных, з'яўляецца словаўтваральны аналіз на ўзроўні якога вызначаюцца ўтваральная аснова і ўтваральныя афіксы аднакаранёвых вытворных.

Літаратура

1. Ломоносов, М. В. Российская грамматика / М. В. Ломоносов // Полн. собр. соч. – М.-Л.: АН СССР, 1952. – Т. 7. – С. 470.
2. Даниленко, В. П. Имена собственные как производящие основы современного словообразования / В. П. Даниленко // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 84–85.
3. Потиха, З. А. Современное русское словообразование / З. А. Потиха. – М., 1970. – С. 183–184.
4. Постнова, Г. И. Суффикс -ец в наименованиях жителей по местности // Уч. записки ГГПИ им. А. М. Горького / Г. И. Постнова. – Горький, 1967. – Вып. 68. – С. 30–44.
5. Суперанская, А. В. Наименования и переименования в городах // Изучение географических названий / А. В. Суперанская. – М.: Мысль, 1966. – С. 86–96.
6. Зверев, А. Д. О соотношении прилагательных с названиями населённых пунктов и названиями жителей // Словообразование в современных восточнославянских языках / А. Д. Зверев. – М.: Высш. шк., 1981. – С. 72–84.
7. Дементьев, А. А. Наименования лиц по местности с суффиксом ‘-ец’ / А. А. Дементьев. – Русский язык в школе. – 1946. – № 2. – С. 35–41.
8. Левашов, Е. А. Ростовчане, псковичи, кокчетавцы / Е. А. Левашов. – Русская речь. – 1971. – № 5. – С. 49–60.
9. Земская, Е. А. Понятие производности, оформленности и членности основ / Е. А. Земская // Развитие словообразования современного русского языка. – М., 1966. – С. 3–12.
10. Горпинич, В. А. Оттопонимические производные в белорусском языке: Методические указания / В. А. Горпинич. – Запорожье, 1978. – 72 с.
11. Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. – Мінск: Вышш. шк., 1978. – 126 с.
12. Гуліцкая, В. А. З назіранняў над традыцыйнай адаяканімічнай лексікай: на матэрыяле гаворак Гомельскага раёна / В. А. Гуліцкая // Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклоры: тэзісы дакладаў II рэсп. навук канф., Гомель, 25–26 вер., 1980. – Гомель, 1980. – С. 31–32.
13. Піскун, У. Ц. Асабовыя адтапанімічныя намінацыі ў беларускай мове / У. Ц. Піскун // Рэгіянальныя традыцыі ва ўсходнеславянскіх мовах, літаратурах і фальклоры: тэзісы дакладаў II рэсп. навук канф., Гомель, 25–26 вер., 1980. – Гомель, 1980. – С. 30–31.
14. Дарошка, М. А. Дэрывацыйныя адтапанімічныя намінацыі у гаворках Тураўшчыны / М. А. Дарошка // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: тезисы докладов респ. конф., Гродно, 26–28 мая, 1982: в 2 ч. – Гродно, 1986. – Ч. 1. – С. 72–73.
15. Жураўская, Л. В. Пра дэрывацыйныя асаблівасці адтапанімічных назваў асоб: на матэрыяле гаворак Нараўлянскага раёна / Л. В. Жураўская, Н. Я. Лнішчанка // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: тезисы докладов респ. конф., Гродно, 26–28 мая, 1982: в 2 ч. – Гродно, 1986. – Ч. 1. – С. 179–180.
16. Шчур, Т. М. Класіфікацыя асабовых адтапанімічных намінацый Мазырскага Палесся / Т. М. Шчур // Беларуская мова: міжведамасны зб. – Мінск: Універсітэцкае, 1983. – Вып. 11. – С. 100–107.
17. Словарь названий жителей СССР / А. М. Бабкин [и др.]; под общ. ред. А. М. Бабкина, Е. А. Левашова. – М.: Русская речь, 1975. – 616 с.